

תורת הקורא

הערות ודיוקים, הלכות ומנהגים, פרפראות וחידושים, דיונים ובירורים, הקשורים בקריאת פרשת השבוע והמסתעף

גליון מאמרים מס' 5

מאמר בענין טעמי עשרת הדברות

הערות, הארות, ביקורת, שאלות, רעיונות, וכן תרומות לצורך המשך פיתוח הגליונות, יתקבלו בברכה במערכת. כמור"כ אפשר לשלוח בקשה לקבלת הגליונות במייל. תאריך: 153775150494 פקס: tameytora@gmail.com

גליון זה י"ל ע"י מערכת טעמי תורה. תודה לכל העוזרים והמסייעים בגליון זה יראה אור. © כל הזכויות שמורות, ניתן לצלם ולהדפיס כמות שהוא ללא שינוי.

הערות, הארות, ביקורת, שאלות, רעיונות, וכן תרומות לצורך המשך פיתוח הגליונות, יתקבלו בברכה במערכת. כמור"כ אפשר לשלוח בקשה לקבלת הגליונות במייל. תאריך: 153775150494 פקס: tameytora@gmail.com

בניקוד כיצד, כגון תיבות על-פני, מתחת, שבטעם התחתון מוטעמות באתנחתא וסו"פ, ולכן ניקוד הנו"ן והתי"ו משתנה לקמץ ומנוקדות על-פני, מתחת, כדרך המקרא שבאתנחתא וסו"פ הפתח משתנה בהם לקמץ*. בטעם העליון שהדיבור נקרא כולו בפסוק אחד, ולכן תיבות אלו אינן מוטעמות באתנחתא וסו"פ, מנוקדות הנו"ן והתי"ו בפתח - על-פני, מתחת, כדרך ניקוד תיבות אלו כשאינן מוטעמות באתנחתא וסו"פ.

בדגש ורפה כיצד, כגון בתיבות לא תנאף, לא תגנב, שבטעם העליון תיבות לא מוטעמות בטעם מפסיק, ולכן התי"ו שבתיבות "תנאף" ו"תגנב" דגושות, שאותיות בגדכפ"ת בראש תיבה דגושות בדגש קל. בטעם התחתון שתיבות לא מוטעמות בטעם מחבר, התי"ו שאחריהם רפה, שהלא כאשר באה אחת מאותיות בגדכפ"ת בראש תיבה אחר תיבה המוטעמת בטעם מחבר ומסתיימת בהברה פתוחה, האות תהיה רפה.

ב. מתי קוראים בטעם העליון ומתי בתחתון:

יש כמה דעות מתי קוראים בטעם העליון ומתי בטעם התחתון, ושלוש מהן נהוגות למעשה בקהילות ישראל השונות.

דעה א': בקריאה בציבור קוראים בטעם העליון המחלק את הפסוקים לפי הדברות, ויחיד הקורא לעצמו קורא בטעם התחתון המחלק לפי חלוקת הפסוקים הרגילה.²

דעה ב': בקריאת התורה בחג השבועות קוראים בטעם העליון, ובקריאות בפרשת יתרו ובפרשת ואתחנן קוראים בטעם התחתון, והיחיד לעולם קורא בטעם התחתון.³

בעשרת הדברות קיימות שתי מערכות טעמים, האחת נקראת "טעם עליון", והאחת נקראת "טעם תחתון". ויש להבין סיבת השינויים בנייה, ומתי קוראים בכל אחת מהן, ולמה נוסדו שתי מערכות הטעמים, והשיטות השונות בחלוקת העליון והתחתון, וכל אלו יבוארו היטב בעז"ה במאמר זה.

א. החילוקים בין הטעם העליון לתחתון, וסיבתם:

בעשרת הדברות הכתובים בפרשת יתרו ובפרשת ואתחנן, ישנן שתי מערכות טעמים, השונות זו מזו בטעמים, בניקוד, ובדגש ורפה. סיבת השינויים הללו משום שהאחת (הנקראת "טעם עליון") מחלקת את הפסוקים לפי הדברות כך שיהיה כל דיבור בפסוק בפני עצמו, בין אם הדיבור ארוך מאד, ובין אם הדיבור קצר מאד. והאחרת (הנקראת "טעם תחתון") מחלקת את הפסוקים כדרכם בכל התורה, דיבור ארוך מחולק לכמה פסוקים, ודיבורים קצרים מצטרפים לפסוק אחד. וחילוק זה שבאורך הפסוקים, גורם לחילוקים בטעמים, בניקוד, ובדגש ורפה.

בטעמים כיצד, כגון דיבור זכור את יום השבת, בטעם התחתון הוא מחולק לארבעה פסוקים, והתיבות לקדשו, מלאכתך, פשעך, ויקדשוהו, מוטעמות בסוף פסוק. אך בטעם העליון שהדיבור כולו נקרא בפסוק אחד, אי אפשר שיבואו בו סופי פסוקים בנוסף על הסו"פ שבסוף הדיבור, שהוספת סו"פ באמצעו תחלקו לשני פסוקים, ולכן תיבת לקדשו מוטעמת ברביע ולא בסוף פסוק, וממילא תיבת השבת שלפני לא מוטעמת בטפחא, שאין הטעם טפחא בא אלא לפני אתנחתא או סו"פ. וכן שאר השינויים בטעמים נגרמים מחמת השינוי באורך הפסוקים.

¹ הטעמים המפסיקים ביותר בפסוק, שהם סוף פסוק ואתנחתא, גורמים לשינוי ניקוד האות המוטעמת משום ההפסק, וכגון במקום שמים, באתנחתא וסו"פ מנוקד שמים. ארץ-ארץ. מצרים-מצרים. לילה-לילה. ובנדרים (ל"ו ע"ב) מבואר שדין זה הוא הלכה למשה מסיני (ועיין שם בר"ן ד"ה מקרא סופרים, ובפי' הרא"ש ד"ה מקרא סופרים, ובתוס' ד"ה מקרא סופרים, ובהגהות הב"ח אות א').

² מנהג ספרד. וכן נקטו בפשיטות גדולי הספרדים שעסקו בזה: ר' יעקב אבן חביב (עין יעקב ירושלמי שקלים פרק ו'), אור תורה (פרשת יתרו), וכן העיד רז"ה (שערי תפילה סימן שכ"ה) שכן נוהגים הספרדים.

³ כן כתב בנוהג כצאן יוסף (פר' יתרו), שלמנהג זה היחיד קורא בטעם התחתון לעולם, ואף בשבועות.

⁴ מנהג אשכנז. וכן נקטו בפשיטות גדולי האשכנזים שעסקו בזה: החזקוני (שמות כ' י"ד), המשאת בנימין (שו"ת סימן ו'), וכן כתבו הנחלת יעקב, והא"ר (ריש סימן קמ"ב), והמנחת כלי (שמות כ'). וכן נקטו בפשיטות השו"ע הרב והבה"ל (סימן תצ"ד) שהביאו דעה זו בסתם ואת הדעה השניה רק בשם יש נוהגין. וכן בנוהג כצאן יוסף (בפר' יתרו, ובחג שבועות) העיד שהמנהג בפרשת יתרו לקרוא בטעם התחתון, וכן העיד רז"ה שכן נוהגים בכל

ארץ אשכנז ופולין. אמנם, בתקופה מאוחרת יותר אנו מוצאים את מנהג ספרד גם בקרב האשכנזים, עד שכיום הרבה מבני אשכנז נוהגים כמנהג ספרד. כן מובא לראשונה בלקט יושר (עמ' ל') בשם רבו בעל תרומת הדשן שהורה שבבית הכנסת צריך לומר הקורא בנגינות העליונות מעשרת הדברות, אבל כשאחד מעביר הסדרה בתרגום צ"ל הנגינות התחתונות על סדר התרגום.

ויש עוד מבני אשכנז שנקטו רק כמנהג ספרד, ה"ה הבחור, היעב"ץ (לוח ארש סימן תס"ב, סידור עמודי שמים), סייג לתורה, אהל משה. וכן במכתב מאליהו (על האור תורה) העיד שבילנא המנהג לקרוא בציבור תמיד בטעם העליון, ובדברי קהלת העיד שכן המנהג בפרנקפורט. וכן משמע לפום ריהטא מדברי החתם סופר (שו"ת יו"ד ח"ב סי' ר"ס) שכן נהגו במקומו.

ובשו"ע הרב ובבה"ל אמנם הביאו בפשיטות כמנהג אשכנז, אך הוסיפו את מנהג ספרד בשם יש נוהגין.

ובמשאת בנימין כתב שמנהג ישראל לקרוא רק בחג השבועות בטעם העליון, אלא שיש חזנים שאינם יודעים וקוראים תמיד בטעם העליון, וז"ל: ובאמת שהארכתי במקום שהיה לקצר מפני הקנאה כי קנא קנאתי לשמו יתברך בארצות הללו בדור הזה שרובא דרובא מהחזנים אינם יודעין בקריאת התורה בין ימין ושמאל ופרשת עשרת הדברות קוראין בסדר יתרו ובסדר

דעה ג': לעולם קוראים אך ורק בטעם העליון¹.

דעה ד': תמיד יש לקרוא בטעם התחתון, והטעם העליון אין מטרתו לקריאה כלל².

דעה ה': את עשרת הדברות הכתובים בפרשת יתרו יש לקרוא בשבועות בעליון, ובפרשת יתרו בתחתון. ואת עשרת הדברות הכתובים בפרשת ואתחנן יש לקרוא בציבור בעליון וביחיד בתחתון³.

ג. מתי ומדוע נוסדו שתי מערכות הטעמים:

הטעם המקובל למציאות שתי מערכות הטעמים הוא, שהיתה מחלוקת בין מסורת בני ארץ ישראל למסורת בני בבל בחלוקת הפסוקים⁴, שבני א"י קראו לפי חלוקת הטעמים הרגילה, ובני בבל חילקו את הפסוקים לפי הדברות. ואע"פ שאנו נוהגים בענייני מסורה כבני א"י, וא"כ היה עלינו לקרוא תמיד בטעם התחתון, בזה התקבלה גם דעת בני בבל לקריאה בזמנים מסוימים⁵. ויש ראיות רבות לטעם זה⁶.

ואתחנן בשבת שלהן כמו שקוראין ביום מתן תורה וכו'.

וכתב ר"ה במאמרו על טעם עליון ותחתון (נדפס בסוף חומש מאור עינים שמות, ובסוף פירוש הבנת המקרא שמות), שמדברי חזקוני ומשאת בנימין ונחלת יעקב מוכח שמנהג בני אשכנז מעולם היה לקרוא בטעם העליון רק בשבועות. ועכשיו רובם תפשו במנהג ספרד שהביא אור תורה. ונראה שהחזיקו בדעה זו יותר משום הקושי שהביא רש"ד על מנהג אשכנז, מדוע הונחו שתי הנגידות גם בפרשת ואתחנן אחר שאין קוראים בהם כלל בשום פעם, וטענה זו מתעצמים בה הספרדים על האשכנזים. עכ"ד (ואכן משום טענה זו כתב היעב"ץ שמחזורא כמנהג הספרדים). ועיין במנהג ה' ובהערה ז' שם, שמנהג זה חודש משום טענה זו.

ועל עצם הטענה ישנם כמה תירוצים, רש"ד תירץ שבשבועות אין חיוב לקרוא דוקא בדברות שביתרו, אלא אפשר לקרוא גם בדברות שבואתחנן, ולכן הונחו שתי מערכות הטעמים גם שם, והשיגו ר"ה שמפורש בגמ' (מגילה ל"א ע"א) שיש לקרוא בשבועות בדברות הראשונות דוקא. ור"ה תירץ שהונחו להורות על אופן חלוקתם לעשרה, אך לא שנקראים כן. ובשולחן הקריאה תירץ בשם רב"צ מו"ק דוילנא שהטעם העליון בפרשת ואתחנן נועד לקריאת המלך בהקהל שהיו שם כל ישראל כמו במתן תורה. אך ע"פ מה שיבאר להלן מנין מקור שתי מערכות הטעמים, מיושב היטב מדוע הונחו טעמים כפולים גם בפרשת ואתחנן, ואין צורך להגיע לתירוץ אלו.

¹ מנהג תימן. וכן הוא בכל כתיב היד והדפוסים של התימנים המטעמים בטעם עליון בלבד, והטעם התחתון כלל לא נמצא בספריהם (והטעם לזה יבואר להלן). וכן העיד בספר אבן ספיר (ח"ב עמ' ר"ל בהערה) שהחומשים כתיב יד בתימן כולם בטעם העליון לבד, וכך הם קוראים לעולם, ואין להם טעם התחתון.

² כן דעת רמ"ע מפאנו (ספר עשרה מאמרות, מאמר מאה קשיטה, סימן ק'), וכן כתב גם המדקדק ר"ה (שערי תפילה סימן שכ"ה), וכן הביא באשל אברהם בוטשאטש (מהדורה תניינא סי' תצ"ד) בשם ספר קטן ממדקדק אחד, מצד מה שכתוב בזוהר שהטעם העליון הוא בבחינת סוד.

דעת רמ"ע היא, שהטעם התחתון ניתן לקריאה, והעליון נכתב רק לדרשה או לגופייהו להבחין בין דיבור לדיבור (ורמ"ע כתב שכן המנהג, וכנראה שכן היה מנהג מקומו, אך מעניין שלא מצאנו שום שריד למנהג זה. ומה שכתב ר"ה ששמע ממגיד אמת מאנשי מדינת פולין שיש שם קהילה אחת שקוראים לעולם בטעם התחתון, אינו נאמן בזה אחר שכבר הוכיח היעב"ץ שכתב שם כמה דברים שאינם אמת, ואם אמת הוא היה מפרט שם הקהילה, וכמו שכבר כתב בשערי דמעות שם).

ולדעת ר"ה הם בבחינת קרי וכתוב שהעליון הוא כתיב והתחתון הוא קרי, ולכן יש לקרוא רק כהקרי ככל קרי וכתוב שבתורה. וכבר דחו האחרונים (יעב"ץ, סייג לתורה, רש"ד, ר"ה, היכל הברכה, בעל ההערות בספר תלמוד לשון עברי) את דברי ר"ה מכל וכל, דלא שייך קרי וכתוב בטעמים שהם תורה שבע"פ ואינם כתובים בתורה כלל (לשון היעב"ץ "נטל תשעה קבין שיחה וגסות רוח ויוהרא, ואם היה אומר דברי טעם ומביא ראיה לדבריו החרשתי וכו' אבל לעמוד במקום גדולים ולדבר על צדיקים עתיקים בגאווה ובגודל לבב

ויש שכתבו טעם נוסף⁷, שהחילוק שבין הטעם העליון והתחתון הוא משום התרגום, שהלא עזרא תיקן לתרגם את הקריאה⁸, ואין קוראין למתורגמן יותר מפסוק אחד, אלא מתרגמים פסוק פסוק⁹, ובעשרת הדברות לא רצה עזרא שיתורגם כל פסוק לעצמו, כי אם כל דיבור לבדו, שכן יבואר ענינו בשלמות יתרה, ולכן את הפסוקים שיש בהם כמה דברות חילק לכמה פסוקים קצרים, כדי שכל דיבור יהיה נקרא ומתרגם לבדו בביאור שלם, וכן את הדברות המחולקות לכמה פסוקים, חיבר לפסוק אחד ארוך כדי לתרגם בפעם אחת. אך תיקן כך רק לצבור שקוראים עם תרגום, אבל ליחיד הניח הטעם התחתון לקרוא כל פסוק לבדו כבכל התורה.

וקשה על הטעם הראשון, שגם אם אכן הטעם העליון הוא מסורת בני בבל והתחתון הוא מסורת בני א"י, מדוע ומנין יצא להם לחלק כן, מה שלא מצאנו בשום מקום אחר בתורה שנחלקו בני בבל ובני א"י בחלוקת הפסוקים באופן כה שונה זה מזה¹⁰, ובפרט שלפי טעמי בני בבל החלוקה זרה מאד שיש

בלי שום טעם ולא ריח ראהו וענין וכו' והנה הוא מבהיל הרואים בשיחה בטלה וטפלה וכו' והאריך שם מאד לבטל דעתו. לשון רש"ד "ואין זאת אלא דיבור בלי מחשבה". לשון ר"ה "ואלה דברי רוח וכל השומע יצחק לו". וכן שאר האחרונים ביטלו דבריו מכל וכל).

ואע"פ שיש מי שהביא את דעת ר"ה (פמ"ג סי' תצ"ד), אכתי רוב אחרונים פליגי עליו בתוקף וביטלו דבריו. ואף האחרונים בסימן תצ"ד שנמשכו אחר ר"ה וכינו את הטעמים קרי וכתוב (שו"ע הרב, בה"ל), לא עלתה על דעתם כלל לנהוג כדעתו, אלא רק השתמשו בהגדרה זו של קרי וכתוב, שהלא לפי דעתו לא קוראים כלל בעליון בשום פעם, שהרי אין לקרוא כהכתיב, והם כתבו בפירוש שבשבועות קוראים בטעם העליון.

¹ כן כתב בניזירות שמשון (סי' תצ"ד). ומוכח מלשונו שטעמו משום שנקט שעיקר המנהג הוא לקרוא בציבור בטעם התחתון, ולכן ינהגו כן בפרשת יתרו, אלא שאם גם בדברות שבפרשת ואתחנן ינהגו כן, יקשה למה הונח שם הטעם העליון, ומשום הכי כתב שבפרשת ואתחנן יש לחלק בין ציבור ליחיד. אך עיין לעיל סוף הערה ד', ולקמן פרק ג' ד' ובהערה י"ט, שיבואר הענין היטב מדוע אין זו קושיא כלל, וממילא אין צורך להגיע לדבריו.

² בין בני בבל לבני א"י היו חילוקים רבים בענייני מסורה (עיין שבת נ"ה ע"ב תוד"ה מעבירים כתיב, ובגליון הש"ס שם, המציינים מקומות רבים בהם אנו נוהגים בענייני מסורה שלא כהתלמוד בבלי). ובני בבל מכונים במסורה מדינחאי, דהיינו מזרחיים, משום שבבל מזרחית לארץ ישראל, ובני א"י מכונים מערבאי, דהיינו מערביים, שארץ ישראל מערבית לבלב. ולמעשה המסורה המקובלת בידינו ברוב המקומות היא כמערבאי ולא כמדינחאי.

³ והראיה, שאע"פ שאנחנו נוקטים בסתם כמערבאי, בזה נמצאים בספרינו שתי ההטעמות, ואף בכתיב היד הטברנים המובהקים שמנהגם כמערבאי, מוטעם גם הטעם העליון.

ויתכן שאע"פ שמערבאי קיבלו בזה גם את מסורת מדינחאי, בני מדינחאי לא קיבלו בזה את מסורת מערבאי כלל. ולכן לתימנים שמסורתם היא המסורה הבבלית, יש רק את הטעם העליון בלבד.

⁴ להלן בפרק י' יבואר ראיות לטעם זה.

⁵ כן כתב בספר דברי קהלת (עמ' 113). וכן בשו"ת רשב"ן (או"ח סי' קצ"ב) כתב מעין זה.

⁶ מגילה ג' ע"א, נדרים ל"ז ע"ב.

⁷ משנה מגילה (כ"ג ע"ב): הקורא בתורה לא יפחות משלושה פסוקים ולא יקרא למתורגמן יותר מפסוק אחד וכו'.

⁸ וראיה לזה ממניני פסוקי הפרשיות ופסוקי הספרים שנמסרו במסורה, שמנין פסוקי הפרשיות הוא מנין מדינחאי, ומנין פסוקי הספרים הוא מנין מערבאי (עיין לקמן הערה נ"ה), ובכל זאת אין ביניהם חילוק, וסכומי שני המנינים שווה (פרט לעשרת הדברות, כאשר יבואר להלן). ומה שכתוב בגמרא (נדרים ל"ח ע"א, קידושין ל' ע"א) שבמערבא חילקו את הפסוק ויאמר יי אל משה הנה

פסוקים עם שתי תיבות בלבד^ט, ויש פסוקים ארוכים מאד, מה שלא מצאנו בכל התורה. ועוד יקשה, מדוע קיבלו בני א"י גם את מסורת בני בבל מה שלא מצאנו בשום מקום אחר, ובפרט באופן כזה שלא קיבלו לגמרי אלא בשילוב עם המסורה הקיימת, ובפרט אחר שחלוקה זו זרה מאד כנ"ל.

ונראה ששני הטעמים אמת, וכשתיקן עזרא לקרוא תרגום, תיקן את הטעם העליון על מנת לקרוא בתרגום כל דיבור בשלמות עם תרגומו, וכנ"ל, ונהגו בזה גם בני בבל וגם בני ארץ ישראל כשקראו עם תרגום, אלא שבארץ ישראל בטל המנהג לתרגם כבר מימים קדמונים^{טו}, ולכן חזרו להשתמש בטעם התחתון לקריאה בציבור, ומשום כך הטעם התחתון נקרא הטעם של בני ארץ ישראל, אך בבבל לא פסקו מעולם לתרגם^{טז}, ולכן קראו תמיד בטעם העליון, ומשום כך הטעם העליון נקרא הטעם של בני בבל.

ד. טעם המנהגים השונים מתי קוראים בעליון ומתי בתחתון:

ע"פ זה יובנו היטב מקורות המנהגים השונים מתי לקרוא בטעם העליון ומתי בתחתון, שהלא בימי הגאונים כבר בטל המנהג לתרגם בשבתות השנה, וכשבטל המנהג לתרגם ממילא חזר הדין שיש לקרוא גם בציבור בחלוקת הפסוקים הרגילה של הטעם התחתון, אלא שהשאירו את הטעם העליון לקריאה בציבור זכר למנהג שקראו כן בציבור בזמן שתירגמו, ולכן בני ספרד נוהגים לקרוא בציבור לעולם בטעם העליון זכר למנהג הקדום בזמן התרגום שכך קראו בציבור. אך בני אשכנז, שגם

לאחר שבטל מנהג התרגום בשבתות השנה, המשיכו לתרגם בחג השבועות^י, לא הוצרכו להניח זכר לקריאה בטעם העליון בשבתות השנה, שהרי המנהג לתרגם עדיין היה נהוג אצלם בשבועות, ולכן בשאר שבתות השנה קראו בטעם התחתון, ורק בשבועות קראו בטעם העליון משום התרגום, וכשבטל באשכנז גם המנהג לתרגם בשבועות השאירו הזכר לזה רק בקריאת חג השבועות כמו שנהגו לפני כן^י.

ולפ"ז אפשר לבאר גם את מנהג התימנים שקוראים תמיד בטעם העליון ואין להם את הטעם התחתון כלל, משום שאצלם מעולם נמשך המנהג לתרגם, ולכן קראו רק בטעם העליון, וכנראה שמשום כך נשכח מהם הטעם התחתון^י שלא היה נקרא בציבור כלל^{יא}.

ה. מדוע נקראים "עליון" ו"תחתון":

ע"פ זה יבואר ג"כ מדוע נקראו בשמות "טעם עליון" ו"טעם תחתון"^{יב}, שנאמרו באחרונים כמה טעמים לשמות אלו, יש מי שכתב שנקראו כן משום שהטעם העליון הוא נגינות גבוהות וקולות חזקות, לא כן התחתון שהוא ניגון נמוך וקולו לא ישמע^{יג}, ויש מי שכתב שנקראו כן משום שבטעם העליון רוב הטעמים מסומנים ע"ג האות, ובטעם התחתון רוב הטעמים מסומנים תחת האות^{יד}, ויש מי שכתב שהדבר נתינו למשה מפי הגבורה בטעם העליון, ואילו משה אמרן לישראל בטעם התחתון, ולכן נקראים בשמות אלו^י.

אך ע"פ האמור לעיל, נראה לומר טעם נוסף למקור השמות

אֲנֹכִי בָּא אֵלֶיךָ בְּעֵב הָעֵץ (שמות י"ט ט') לג' פסוקים, אין זה מנהג כל מערבאי, שהרי אנחנו שנוהגים כמערבאי לא מחלקים כן, אלא שבא"י היו שחילקו כן ע"פ מסורת שביד, אך דעת מערבאי לא התקבלה כן, וגם הגמרא ציינה כחידוש שחלקו בחלוקת הפסוקים, ומשמע שלא חלקו בזה במקומות נוספים.

^{טו} ובתוס' ישנים קידושין ל' ע"א ד"ה יתר עליו, פשוט להם שלא יתכן פסוקים של שתי תיבות בלבד. וכן בדברי החזקוני (שמות כ' י"ד) גבי הטעם העליון משמע שפסוק של שתי תיבות חידוש הוא.

^{טז} ביטול המנהג לתרגם הוא קדום מאד, וכדאיתא בתשובה מרב נטרונאי גאון (ברודי סימן מ"ה, והובאה התשובה בסדר ר"ע גאון שחרית של שבת, ובטור או"ח סימן קמ"ה, ובראשונים נוספים) שנשאל על אלו שאין מתרגמין, וכן בתוס' (מגילה כ"ג ע"ב ד"ה לא שנו) כתב שהמנהג לא לתרגם. וגם בזמן הגמרא היו מקומות שפסקו מלתרגם כדמשמע במגילה כ"ג ע"ב, ובירושלמי מגילה פ"ד הלכה א' (וכמו שהביא הרא"ש במגילה פ"ג סימן ו'), אלא שבזמן הגמרא רק במקומות מועטים נהגו שלא לתרגם, ובזמן הגאונים התפשט המנהג, ובזמן הראשונים אנו מוצאים שכבר נהגו כן ברוב המקומות.

^י וכמנהג בני תימן שלא פסקו מעולם לתרגם, ומסורת התימנים היא בבלי, ואף נהגו לנקד בניקוד הבבלי עד הדורות האחרונים ממש (עיין הערה ט' והערה כ"ו), וכן הגייתם היא ההגייה הבבלי שאינה מבחינה בין פתח לסגול.

^י כמובא בתוס' מגילה כ"ד ע"א ד"ה ואם היו, ובמחזור ויטרי סימנים רצ"ט - שי"א, ובחזקוני שמות כ' י"ד, ובסדר טרייט סימן י', ועיין בב"ח או"ח סי' קמ"ה סק"א.

^י ולפי זה, אין להקשות על מנהג האשכנזים למה יש טעם עליון בדברות שבפרשת ואתחנן אחר שלא קוראים בו בשום פעם, כמו שהקשו היעב"ץ ורש"י, משום שהטעם העליון לא נועד לציבור או לשבועות, אלא הטעם העליון הוא מסורת מדינחא, או חילוקי פסוקים לקריאה עם תרגום, אלא שקוראים בו בשבועות או בציבור מטעמים מסויימים.

^י ואע"פ שמוטעם כן בספרים, בכ"ז יתכן שנשתכח, שהרי המנהג לתרגם החל להיפסק כבר בזמן הגמרא, ובזמן הגאונים כבר נשתרש המנהג שלא לתרגם (עיין לעיל הערה ט"ז), וצויר הטעמים נתחדש רק בזמן הגאונים, וקודם לכן נמסרה נגינת הטעמים כתורה שבע"פ, וכתבי היד של המקרא עם טעמים החלו להיות נפוצים רק סמוך ממש לזמן הראשונים, והגיגיו מאד שבמשך

מאות שנים שמסוף זמן האמוראים עד קרוב לזמן הראשונים, נשתכח הטעם התחתון מבני בבל אחר שלא קראו בו בציבור, וכשהתחילו להטעים בספריהם הטעמים כבר בטעם העליון בלבד שרק הוא נשתמר אצלם כתורה שבע"פ. ואילו אצל בני ארץ ישראל שבתקופה זו פסקו מלתרגם נשתמר גם הטעם התחתון משום שחזרו לקרוא בו בציבור, ואף שלאחר מכן הספרדים שבו לקרוא בציבור בטעם העליון זכר למנהג הקדום, כבר לא נשתכח מהם הטעם התחתון אחר שהטעימוהו בספריהם.

^{יא} שדבר שאינו בציבור משתכח ביתר קלות, וכגון טעמי אמ"ת (איוב משלי תהילים) שנגינתם נשתכחה מרוב העדות (וכמובא כבר בתוס' ב"ב י"ד ע"ב ד"ה בפורענותא), כיון שאין קריאה בציבור בטעמים אלו, משא"כ שאר טעמים שלא נשתכחו משום שקוראים בהם בציבור.

^{יב} אמנם, יש לציין ששמות אלו לא מצויים בקדמונים שדיברו בטעמי הדברות. בכתבי היד הקדומים מכונה הטעם התחתון "טעמא קדמא". החזקוני מכנה אותם "נגינות גדולות" ו"נגינות קטנות" (אמנם בלשונו נגינות גדולות או קטנות אינו שם כולל למערכת הטעם העליון או התחתון, אלא נגינות גדולות היינו שמחברים פסוקים רבים יחד, וקטנות היינו שמחלקות את הדברות לפסוקים קטנים, ולכן כותב שבשבועות קוראים את לא יהיה ואת זכור בנגינות גדולות, ואת לא תרצח לא תנאף בנגינות קטנות). מהר"י חביב מכנה אותם גבוהים ושפלים. בלקט יושר מכנה אותם נגינות עליונות ונגינות תחתונות. ובמשאת בנימין כבר מוזכרין בשם המקובל טעם עליון וטעם תחתון, ואחריו כבר נזכר שם זה בכל האחרונים.

^{יג} כן כתב היעב"ץ, וראה עוד בהערה הבאה.

^{יד} כן כתב ר"ה, וכן כתב המעיר בתלמוד לשון עברי (סימן שפ"ז הערה 1). והיעב"ץ תלה את שני הטעמים הללו זה בזה, וכתב בהגהתו שהטעמים שנגינתם בהרמת קול הונחו מעל האותיות, והטעמים שאין בהם משיכת הניגון למעלה הונחו תחת האותיות.

^י ר"ה. וכן נראה קצת מדברי החתם סופר שכתב (שו"ת יו"ד ח"ב סי' ר"ס) שבקריאה בציבור כל פסוק בפני עצמו לכוון עשרה דברות מכוונות כמו שנאמרו בסיני. אך יתכן שהחת"ס חילק בין אמירת הדברות בהר סיני לדברות הכתובים בתורה, ולא שחילק בין אמירת הקב"ה לאמירת משה.

פעמיים, והטעים אחת מהן בטעם העליון ואחת מהן בטעם התחתון, ובעקבותיו עשו כן רוב הדפוסים.

ז. האפשרויות לחלוקת מערכות הטעמים:

כיון שמטרת הטעם העליון היא לחלק כל דיבור בפסוק נפרד, תיבת עֲבָדִים שהיא סוף הדיבור הראשון צריכה להיות מוטעמת בסוף פסוק. אלא שאם נטעימה בסוף פסוק בטעם העליון, יקשה מדוע יש בה טעם נוסף, והלא גם בטעם התחתון הפסוק ראוי להיות נקרא בפני עצמו, וכמו בדברות לא תִשָּׂא, כִּבֵּד אֶת אֲבִיךָ, לא תִחַמֵּד, שמחמת שהן דברות קצרות, אין בהן חילוק בין הטעם העליון לטעם התחתון.

ומכיון שתִּיבַת עֲבָדִים מוטעמת בטעמים כפולים, הניח האור תורה שהטעם סו"פ שייך לטעם התחתון ולא לעליון, ויש כאן שינוי משאר הדברות בטעם העליון, בזה שכלולות שני הדברות הראשונות בפסוק אחד, בשונה משאר הדברות שכל דיבור הוא פסוק לעצמו. ונתן לכך טעם שהוא לסימן ששניהם נאמרו מפי הגבורה^{לא}.

להטעמה הכפולה בתיבת עֲבָדִים היו שתי גרסאות בספרים, היו שהטעימו בסוף פסוק ואתנחתא, והיו שהטעימו בסוף פסוק ורביע. והכריע האור תורה שבטעם התחתון תיבת עֲבָדִים מוטעמת בסוף פסוק, ובעליון באתנחתא, ואילו את הרביע מחק מכל וכל^{לב}, וכן הסכים המנחת שי. ואילו ר' שלמה דובנא בעל התיקון סופרים הכריע להיפך, ומחק את האתנחתא וקיים את הרביע, שבטעם התחתון תיבת עֲבָדִים מוטעמת בסוף פסוק,

עליון ותחתון, שהלא בני בבל לא סימנו את תמונות הטעמים כבני טבריה שחלקם מעל האות וחלקם מתחת האות, אלא סימנו את כל הטעמים רק מעל האות^{לז}, ולכן מערכת הטעמים של בני בבל נקראת טעם עליון. אך בני טבריה סימנו את תמונות הטעמים גם מתחת האותיות, ולכן מערכת הטעמים של בני טבריה נקראת טעם תחתון^{לז}.

ו. שיבושים שנוצרו מחמת ההטעמה הכפולה:

ברוב הדפוסים כיום, עשרת הדברות מודפסים פעמיים, כשפעם אחת הם מוטעמים בטעם העליון, ופעם אחת בטעם התחתון. אך בכתבי היד ובדפוסים הקדומים עשרת הדברות כתובים פעם אחת בלבד, כשהטעם העליון והתחתון מוטעמים ומנוקדים בכתוב כאחד, כגון: זָכוֹר אֶת־יְיָ אֱלֹהֶיךָ לְקַדְּשׁוֹ שֵׁשֶׁת יָמִים תַּעֲבֹד וְעֵשִׂיתָ פֶּלֶא־מְלָאכָתְךָ, שכל תיבה מוטעמת בשני טעמים. וכגון: עַל־פְּנֵי, שהנו"ן מנוקדת בקמץ ופתח יחדיו^{לז}.

בעקבות זאת נוצרו שיבושי קריאה שונים, היו קוראים שלא ידעו ולא הבינו שהן שתי מערכות שונות של טעמים וניקוד, וקראו בשני הטעמים יחדיו, והיו קוראים שאע"פ שידעו שהן שתי מערכות שונות, לא ידעו להבדילן זו מזו כהוגן, והטעימו חלק מהתיבות בטעם העליון וחלקן בתחתון, וכך אנו מוצאים בכמה ספרי אחרונים שהתריעו מפני הטעמות כפולות ומעורבות אלו^{לז}.

הראשון שחילק את הטעמים לשתי מערכות נפרדות ע"מ להקל על הקורא, הוא בעל האור תורה, שהדפיס את הדברות

^{לז} שהיו ג' מיני צורות של ניקוד וטעמים, של בני ארץ ישראל, של בני טבריה, ושל בני בבל (כמבואר במחזור ויטרי סימן תכ"ד). הטעמים והניקוד המקובלים בידינו הם של בני טבריה, וטעמי בני בבל וכן הניקוד שלהם, אינו מסומן תחת האות כלל, אלא מסומן מעל האות בלבד (התימנים נהגו לנקד בניקוד הבבלי עד הדורות האחרונים, וכן בגניית קהיר נמצאו כתבי יד עתיקים המנוקדים ומוטעמים בניקוד בבל).

^{לז} כן כתב שמחה פינסקר בספר לקוטי קדמוניות (עמ' ל"ו) ובספר מבוא אל הניקוד האשורי (עמ' 46).

^{לז} האות כ"ף של "כל" מנוקדת בדגש ורפה, דגש בטעם התחתון, ורפה בטעם העליון, הדגש מסומן ע"י הנקודה שבתוך האות, והרפה מסומן ע"י הקו שמעל האות. שבכל כתבי היד הקדומים על כל אות ששייך בה דגש ורפה, היו מסמנים דגש ע"י נקודה בתוך האות, ורפה ע"י קו מעל האות. הסופרים המאוחרים יותר, השמיטו את קו הרפה, והשתמשו בדגש ובהשמטתו בלבד.

^{לז} וברוב כתבי היד והדפוסים הוסט הפתח לתחת האות יו"ד מחמת חוסר המקום תחת הנו"ן לקמץ פתח וסו"פ יחדיו, ומזה הגיעו השיבושים לקרוא את היו"ד בפתח, עיין בהערה הבאה.

^{לז} במשאת בנימין כותב על הקוראים שאינם יודעים כיצד להפריד את המערכות, ומערבים וקוראים קצת בזה וקצת בזה, וז"ל: ואלמלא היו קוראין כל הפרשה בטעם אחד דהיינו בטעם התחתון לבדו שהיא עיקר או אפילו בטעם העליון לבדו היו יוצאין ידי הקריאה לטעם האחד אבל הן מערבבין את הפסוקים ומקלקלין את הנקודות שלא כדון שהרי אין אוחזין לא בטעם העליון ולא בתחתון רק מטפסין ועולין מטפסין ויורדין פעם בעליון פעם בתחתון כמשוגעין.

ומדברי רמ"ע מפאנו משמע שהיו שמחוסר ידע הטעימו את ב' הטעמים יחדיו, וז"ל: באור הטעמים של עשרת הדברות ראשונות ואחרונות והכפל הנמצא בחלק מהם וכו' ואם משפטן להיות כפולים מאיזה טעם שיהיה וכמנהג קצת קהלות שמטעימין את כלם בקריאתם וכו'. וכן כתב שיש שקוראים את הקמץ והפתח יחדיו, וז"ל: והקורא שתי הנקודות יחד לנו"ן ויו"ד של פני, ולצד"י וחי"ת של תרצח, טעות גדולה היא ומשתקין אותו בנויפה, הוא הדבר אשר לא דברו ה' ותועי רוח שבודים מלבם דברים אשר לא כן ומכשילים את הרבים לשגות מאמרי דעת עתידים ליתן את הדין.

וכן מהר"י חביב אחר שביאר החילוק שבין העליון לתחתון וענינם, כתב:

ואולי יגיע תועלת לשום תלמיד מענין המשל הזה מלבד תועלת הנמשל, והוא, שיוהר מלקרות ב' הנקודות בקריאה אחת כגון להדגיש יו"ד פני כאילו היא נקודה בפתח וכיוצא בזה.

וכן אנו מוצאים באור תורה שכתב שפעם אחת היה בסוד ישרים חכמים ונבונים, ושאל השואל למה היו"ד של תיבת פני מנוקדת בפתח, ולא ידעו להשיב ע"י תשובה נכונה וראויה. ואחר שביאר זאת כתב שכשתבוא תיבת פני בסוף פסוק תנקד בקמץ, והפתח לקורא ברביע, אבל לא שהיה ליו"ד של פני נקודה כלל.

וכן ביוסף אומץ (סימן תקי"ג) כתב: ואגב זה אמרתי לפרש אופן קריאת ניקוד עשרת הדברות, שראיתי רובא דעלמא והחזנים דמטעא טעו בהן, והוא, שיש כמה אותיות נקודות בשני נקודות, כגון פני בקמץ ובפתח, וכן תרצח וכו', ולכן סבורים העם שיש להיו"ד והחי"ת נקודה, ובזה המה מוציאים המלות ממשמעותם, כי אין להם שום פירוש בקריאה זו.

עוד ניתן לראות על השיבוש הזה, מהערת המסורה שנמצאת במקראות גדולות וינציאה רפ"ה (ובעקבותיו בכמה דפוסים נוספים) על תיבת פְּנֵי, וז"ל: כן דינו למאן דיליף רזא. ע"כ. כלומר שהיו"ד מנוקדת בפתח ויש לזה טעם ע"פ הסוד. אך ברור שזהו שיבוש של המדפיס שחשב שהיו"ד נקראת בפתח. וכבר כתב באור תורה על דבריו שדברי רוח הן.

ומכל זה אנו למדים על השיבוש שרווח בימים בהם עדיין לא הופרדו מערכות הטעמים זו מזו, לערבבן ולקרות בשתי מערכות הטעמים יחדיו, או לחלקן בצורה לא נכונה.

^{לא} וכבר הקדימו בזה החזקוני, אלא שהחזקוני כתב שבדיבור אחד נאמרו, אך נראה ברור שכוונתו לומר מפי הגבורה שמענו, שהרי בדיבור אחד נאמרו נאמר על זכור ושמו, ולא על אנכי ולא יהיה לך, וכמו שהעיר רמ"ע על דבריו (וראה לקמן הערה ס"ה שמבואר בדברי החזקוני שלא כתב כן על הטעם העליון, אלא על הטעם התחתון). וכן במשאת בנימין ביאר כהאור תורה שהוא משום שמפי הגבורה שמענו.

^{לב} בפרשת יתרו כתב האור תורה לחלק בין הדברות שבפרשת יתרו לאלו שבפרשת ואתחנן, שבפרשת יתרו תיבת עֲבָדִים מוטעמת באתנחתא בטעם העליון, ובפרשת ואתחנן מוטעמת ברביע בטעם העליון. אך לבסוף בפרשת ואתחנן חזר בו ומחק את הרביע בשני המקומות, וקיים רק את גירסת האתנחתא, כנראה משום שכך היה הנוסח ברוב כתבי היד שהיו לפניו.

ה. הקושיות על שיטות חלוקה אלו:

אם נטעים את תיבת עֲבָדִים באתנחתא בטעם העליון, יקשה: תיבת עֲבָדִים ותיבת לְשָׁנָי מוטעמות שתיהן באתנחתא, והרי הוא מן הנמנעות שיהיו שתי אתנחתות בפסוק אחד, ואין כמותו בכל המקרא¹⁵. עוד יקשה: בכל המקרא לא יבוא הטעם סגול אחר האתנחתא, וכאן בא סגול בתיבת תַּעֲבֹד אחר האתנחתא שבתִּיבַת עֲבָדִים¹⁶. (ומחמת קושיות אלו, העדיף רש"ד את נוסח הרביע).

ואם נטעים ברביע, יקשה: ברור לעין שהפסק הענין בתיבת עֲבָדִים, גדול יותר מן ההפסק בתיבת אֶל־לֵהֲיָהּ, וכיצד יתכן שתיבת אֶל־לֵהֲיָהּ מוטעמת בזקף שהוא מפסיק גדול מן הרביע שבתִּיבַת עֲבָדִים¹⁷. עוד יקשה: לעולם לא יבוא זקף לפני הסגול, וכאן הסגול בתיבת תַּעֲבֹד בא אחר הזקף שבתִּיבַת אֶל־לֵהֲיָהּ¹⁸. עוד יקשה: לא מצאנו מעולם שלושה רביעים לפני סגול, וגם הימצאות שני רביעים לפני סגול זו תופעה נדירה ביותר הנמצאת רק פעמיים בכל התנ"ך, וכאן יש שלושה רביעים לפני הסגול, בתיבות עֲבָדִים, עַל־פָּנָי, לְאָרְצָי¹⁹.

ובין למטעימים באתנחתא ובין למטעימים ברביע, יקשה עוד: כל מטרת חלוקת הטעם העליון היא, שכל דיבור יהיה נקרא בפסוק בפני עצמו, וכיצד יתכן לומר ששני דברות יחולבו בפסוק אחד, שבכך יעקר ענין הטעם העליון²⁰.

ט. החלוקה המקורית של מערכות הטעמים:

ומחמת קושיות אלו, וכן מחמת הראיות שיובאו להלן, מוכח

שהחלוקה הנכונה אינה כפי שהניחו אור תורה ורש"ד שהסוף פסוק שייך לטעם התחתון, אלא ההיפך הוא הנכון, האתנחתא שייך לטעם התחתון שמחבר את הפסוק הזה עם הפסוק הבא, ואילו הסוף פסוק שייך לטעם העליון שמפריד בין שני הדברות²¹.

וכך היא החלוקה של הפסוק הראשון בשתי המערכות:

טעם תחתון: אֲנִכִּי יִי אֶל־לֵהֲיָהּ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבֵּית עֲבָדִים לֹא־יִהְיֶה לְךָ אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל־פָּנָי:

טעם עליון: אֲנִכִּי יִי אֶל־לֵהֲיָהּ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבֵּית עֲבָדִים:

ע"פ חלוקה זו הוסרו כל הקושיות: אין כאן שתי אתנחתות בפסוק אחד. אין כאן סגול אחר אתנחתא. אין כאן זקף לפני רביע. אין כאן זקף לפני סגול. אין כאן שלושה רביעים לפני סגול. ואין בטעם העליון שני דברות בפסוק אחד.

י. הראיות לחלוקה זו:

כמו כן, הראיות לנכונות חלוקה זו רבות וחזקות מאד, הן ראיות שבטעם העליון הפסוק הראשון מסתיים בתיבת עֲבָדִים, והחלוקה היא לעשרה פסוקים ולא לתשעה, והן ראיות שבטעם התחתון הפסוק הראשון מסתיים רק בתיבת פָּנָי, והחלוקה היא לשנים עשר פסוקים ולא לשלושה עשר:

אופן התרגום: במחזורים קדומים לחג השבועות המשלבים תרגום בקריאת התורה²², וכן בראשונים המפרטים את סדר קריאת התורה בשבועות²³, וכן בכתבי יד של התורה

ועוד, הלא אע"פ שנאמרו מפי הגבורה, נאמרו אחד אחד, וא"כ הפסוק הראשון ראוי להיות פסוק לעצמו גם בטעם העליון (טענה זו כתב רמ"ע מפאנו לחזק דבריו שהפסוק הראשון נקרא לעצמו גם בטעם העליון).

ועל טענת רז"ה שהטעם העליון הוא בבחינת כתיב, ועיקרו הוא חלוקה ע"פ אופן כתיבת הפרשיות, ומכיון שיש הפסק סתומה או פתוחה בין כל דיבור ודיבור לכן כל דיבור הוא פסוק בפני עצמו בטעם העליון, ומשום הכי דברות אנכי ולא יהיה לך הם דיבור אחד משום שכתובים בפרשה אחת. הנה כבר דחו האחרונים את דבריו שלא שייך בזה קרי וכתוב (כמבואר לעיל הערה ו'). ועכ"פ, דבריו בזה גם לא יתכנו, שהרי בדיבור לא תחמוד יש פרשה באמצעו, ובכ"ז הוא רק פסוק אחד בטעם העליון.

¹⁵ הראשון שכתב והוכיח שבטעם העליון הפסוק מסתיים בתיבת עֲבָדִים הוא רז"ה (אמנם, היו שכתבו בפשיטות, ע"פ ספרים שהיו בידיהם, שהפסוק הראשון הוא ללא הטעמה כפולה כלל, עיין הערה ס"ב). ויש לציין שבעל אהל משה כתב כן לפני רז"ה, אלא שכתב שזה רק בדברות שבפרשת יתרו, אך בדברות שבאותחנן שני הדברות הם פסוק אחד, והסופרים טעו והעתיקו הטעמים הכפולים מואתחנן ליתרו, והוכיח כן ממניין הפסוקים של פרשת יתרו וואתחנן, והשיבוש של מקראות גדולות ויניציאה במנין פסוקי פרשת ואתחנן (עיין הערה נ"ד) הטעהו לחלק בין יתרו וואתחנן. וכיו"ב כתב גם בסוף ספר הכתב והקבלה, וגם הוא הוטעה מחמת השיבוש הנ"ל).

והראשון שכתב והוכיח שבטעם התחתון הפסוק מסתיים בתיבת פָּנָי הוא הרב חיים ברכר (בהערותיו לתנ"ך יהואשא).

¹⁶ כן הוא במחזור ורמיהא כתב יד (ירושלים 4781-4, נכתב בשנת ה' אלפים ל"ב), ובמחזור מינכן כ"י (מינכן 4, נכתב בסביבות שנת ה"א נ'), ובמחזור נירנברג כ"י (ציריך יסלזון 9, נכתב בשנת ה"א צ"א), ובמחזור פארמה כ"י (פארמה 1002, נכתב בסביבות שנת ה"א ק"י), ועוד. וכן העיד רז"ה שהוא במחזור כתב יד משנת ה' אלפים י"ח שהיה לפניו (כ"י אוקספורד מיכל 617).

והטעם שמשולב בהם תרגום בקריאת התורה, הוא משום המנהג האשכנזי הקדום לתרגם את הקריאה בחג השבועות, עיין לעיל פרק ד'.

¹⁷ מחזור ויטרי סימנים רצ"ט - שי"א.

¹⁸ אי היתכונות של ב' אתנחתות בפסוק אחד מוכח מדרך המקרא, שאין כן בשום מקום אחר במקרא. וכן מפורש בספר טעמי המקרא המיוחס לר' יהודה בן בלעם, שכתב (מעט לפני שער הזקף) לעולם לא תבאנה שתי אתנחתות בפסוק אחד לפי שהיא תנהג מנהג מחצית הפסוק. וכן כתב ר' משה הנקדן (בראש שער הנגונות שבספר דרכי הניקוד והנגינות) שלא יבואו לעולם שני אתנחתות בפסוק אחד. וכן בספר מחברת התנ"ך כתב שא"א שימצאו ב' בפסוק אחד לפי שהיא ממצעת הפסוק, וא"א שימצאו לו שני אמצעיים. וכן כתב הגר"א (דקדוק ופירוש על התורה, ד"ה והארץ).

¹⁹ בכל המקרא לא נמצא לעולם סגול אחר אתנחתא, וכן כתבו רז"ה (שערי זמרה, שער ראשון פתח ד'), הגר"א (דקדוק ופירוש על התורה, ד"ה והארץ), בינת מקרא, תלמוד לשון עברי (סימן שפ"ט).

²⁰ ברור לכל המתבונן קצת בפסוק הטעמים, שהטעם רביע הוא מפסיק פחות מן הזקף, וכן משמע ברש"י חגיגה ו' ע"ב ד"ה לפסוקי טעמים, וכן כתבו כל מדרגי הטעמים (רז"ה, הגר"א, בינת מקרא, ועוד).

²¹ בספר בינת מקרא אחר שכתב שלעולם לא יבוא סגול אחר זקף, כתב שמה שמצאנו בעשרת הדברות לפי הטעם העליון שתיבת אֶל־לֵהֲיָהּ בזקף, ואחריו וְלֹא תַעֲבֹדֶם בסגול, הוא טעות דמוכה, וממקומו מוכרע, דהאיד יהיה תיבת אֶל־לֵהֲיָהּ בזקף, ואחריו מביט עֲבָדִים ברביע המפסיק פחות מזקף, והרי נראה לעין שתיבת עֲבָדִים הוא סוף ענין, עכ"ד. דהיינו שדחה את נוסח הזקף מחמת ב' קושיות אלו, וכתב שהטעמה זו אינה אפשרית, אך לא הביא פתרון לכך. ובספר מסלול (דף צ"ו ע"ב הערה ה') ניסה לתרץ את קושית הבינת מקרא, וכתב, שכיון שכאן הזקף רחוק מאד מהסגול, לכן אין כדאי כ"כ לערער עליו ולהשמיטו משם, וגם שחלק זה ארוך מאד עד שכמעט א"א שלא לחלקו בזקף. אך ברור שזהו יישוב דחוק הבא ליישב את מציאות הספרים, ואינו עונה על השאלה כל צרכה.

²² אמנם, קושיא זו אינה מוכרחת לגמרי, כיון שכאן יש הרבה תיבות לפני הסגול, אך מ"מ מורגש הקושי בנגינה להטעים כ"כ הרבה רביעים לפני סגול.

²³ והיישוב ששני הדברות הראשונים נקראים בפסוק אחד משום שמפי הגבורה שמענו, קשה הוא, שהרי כל מטרת הטעמת הטעם העליון היא לחלק כל דיבור בפסוק בפני עצמו, ואין מקום בזה לסברא כגון זו.

המשולבים עם תרגום המופיע אחר כל פסוק בטעם העליון^{מב}, בפסוק הראשון מופיע התרגום אחר תיבת עֲבָדִים ולא אחר תיבת מִצֻּתֵי^{מג}, ומוכח שבטעם העליון תיבת עֲבָדִים מוטעמת בסוף פסוק, והדברות מחולקת לעשרה פסוקים ולא לחשעה.

מנהג התימנים: מסורת התימנים מימי קדם לקרוא בטעם העליון בלבד, והטעם התחתון אינו קיים אצלם כלל, ומנהגם הוא לחלק את הדברות לעשרה פסוקים, והפסוק הראשון מסתיים בתיבת עֲבָדִים, וכך מוטעם בכל ספריהם.

ראשי פסוקי העליון: יש רשימת מסורה של בני בבל (שנהגו בטעם העליון בלבד), בה מפורט לפי סדר הפסוקים כל המסורות על כל פסוק, ובכל תחילת פסוק נמסר "ריש פסוק", ובעשרת הדברות שברשת ואתחנן^{מד} ראשי הפסוקים הם: אנכי, לא יהיה, לא תשא, שמור, כבד, לא תרצח, ולא תנאף, ולא תגנב, ולא תענה, ולא תחמד. ומוכח שלא יִהְיֶה לָךְ הוא ראש פסוק בטעם העליון.

כתבי יד המטעימים טעם עליון בלבד: ישנם כמה כתבי יד שאינם מטעימים את הדברות בטעמים כפולים, אלא בטעם

^{מב} כן הוא בכתבי היד: וטיקן 448, מינכן 2.

ויש לציין, שלא כל כתבי היד של התורה עם תרגום מתרגמים ע"פ פסוקי הטעם העליון, ויש כ"י שמתרגמים אחר הפסוק הקצר ביותר, בין אם הוא בטעם העליון ובין אם הוא בתחתון, ובדברות לא יהיה לך וחבור מתרגמים אחר פסוקי הטעם התחתון שהם הקצרים יותר, ובדברות לא תרצח לא תנאף וגו' מתרגמים אחר פסוקי הטעם העליון שהם הקצרים יותר (כן הוא בכתבי היד: פריס 8, פריס 36, פריס 39, פריס 41, פריס 45). וכמובן שאין להוכיח מאומה מכ"י אלו, משום שאינם מתרגמים ע"פ פסוקי העליון או התחתון.

^{מג} צורת התרגום במחזורים לשבועות (וכן במחזור ויטרי) היא כזו: תחילה כתוב פסוק בַּחֲדָשׁ הַשְּׁלִישִׁי וגו' (שמות י"ט א'), ואח"כ אקדמות מלין וכו' שהוא רשות למתורגמן מעניינא דיומא, ובסוף כתוב בירחא תליתאה וגו' שהוא תרגומו של בַּחֲדָשׁ הַשְּׁלִישִׁי, ואח"כ כתוב פסוק וַיִּסְעוּ מִקִּיּוֹדִים (שם ב') ואח"כ תרגומו, ועל דרך זה כתוב מקרא ותרגום מקרא ותרגום עד פרשת וַיִּדְבֹר אֶל־הָיִים (שם כ' א'), שמקדימים לפניה פיוט ארוך ע"ס א"ב הפותח ארכין ה' שמיא לסיני וכו', ואח"כ כתוב פסוק וַיִּדְבֹר אֶל־הָיִים וגו' ואח"כ תרגומו ומלי ה' וגו' בצרוף פיוט ארוך מענין הפסוק תחילתו ארעא רקדו שמיא זמרו וכו', ואח"כ כתוב פסוק אָנֹכִי עַד מִבֵּית עֲבָדִים, ואחריו תרגומו דברא קדמאה כד הוה נפק וכו' עם פיוט ודרש ארוך מענין הפסוק ע"פ קבלת ר"ל, ואח"כ כתוב פסוק לא יִהְיֶה לָךְ עד וְלִשְׁמִי מִצֻּתִּי, ואחריו תרגומו דברא תניינא כד הוה נפק וכו', ועל דרך זה כתוב והולך עשרת הדברים בעשרה פסוקים ובעשרה תרגומים עד גמירא, וגם הפסוקים שאחר הדברות מתורגמים פסוק ותרגום, ותרגום זה הוא תרגום ירושלמי (המכונה תרגום יונתן) בשינויים קלים.

^{מד} מסורה זו מובאת בספר המסורה ח"ג עמ' 254. מסורה זו אינה שלמה, וחסר ממנה גם הדברות שבפרשת יתרו, ולכן הובא כאן מעשרת הדברות שבפרשת ואתחנן.

^{מה} כ"ה בכתבי היד: ירושלים 4-1547, פריס 23, פריס 30, פריס 31, פריס 51.

^{מו} כתב יד זה נמצא ע"י שמחה פינסקר, והזכירו בספר לקוטי קדמוניות (עמ' ל"ה - ל"ז), ובספר מבוא אל הניקוד האשורי (עמ' 45 ואילך) אף הביאו בטעמי הבבליים, והוכיח מזה שבטעם העליון החלוקה הנכונה היא לעשרה פסוקים, והפסוק הראשון מסתיים בתיבת עֲבָדִים.

^{מז} הניקודיים הן תמונת הטעם סוף פסוק בטעמים הבבליים, ואילו בטעמים הטברנים תמונת הסוף פסוק היא קו קצר תחת האות, אלא שמאוחר יותר אימצו גם הטברנים את הניקודיים בנוסף לקו שתחת האות, וסימנו את שניהם יחדיו (ומשום כן בספרים הטברנים העתיקים, אין הניקודיים מסומנים בעקביות, ויש ספרים שהם מסומנים רק בכשליש מכלל הפסוקים).

ואולי משום כך סימן הסופר נקודתיים גדולות דוקא בטעמי העליון, שהרי אצל בני בבל הסוף פסוק הוא הניקודיים, ומכיון שהטעם העליון הוא הטעם של בני בבל, לכן סימן נקודתיים גדולות דוקא בסופי הפסוקים שלהם, שהוא עיקר המקום הראוי לניקודיים כמנהג בבל בסופי הפסוקים.

עליון בלבד^{מה}, וכולם מטעימים את תיבת עֲבָדִים בסוף פסוק, ומוכח שכך הוא בטעם העליון.

כתב יד בבלי: ישנו כתב יד קדום, המנוקד בניקוד בבלי, שנהגו שם רק בטעם העליון בלבד כמנהג בני בבל, והדברות מחולקות בו לעשרה פסוקים, והפסוק הראשון מסתיים בתיבת עֲבָדִים^{מי}.

נקודתיים בסופי הפסוקים: ישנו כתב יד קדום שסימן נקודתיים דקות בסוף כל פסוק לפי הטעם התחתון, ונקודתיים גדולות בסוף כל פסוק לפי הטעם העליון^{מז}, ואחר תיבת עֲבָדִים סימן נקודתיים גדולות, ומוכח^{מח} ששם הוא סו"פ בטעם העליון^{מט}.

סדר ההטעמה: בכתבי היד הטובים הקפידו הסופרים על סדר הניקוד וההטעמה^נ, ובכל תיבה שיש בה שני טעמים באותו מקום הקדימו את הטעם התחתון לטעם העליון^{נא}, ומזה שהקדימו בתיבת עֲבָדִים את האתנחתא לסו"פ, מוכח שהאתנחתא שייך לטעם התחתון, והסו"פ שייך לטעם העליון^{נב}.

מנין הפסוקים: במנין הפסוקים שנמסרו בסוף הפרשיות^{נב} נמסר

^{מח} ויתכן שניתן להביא ראיה נוספת מעין זו מכ"י לניגד B 19a בדברות שבשמות, שאע"פ שהסופר הטעים את הדברות בהטעמה כפולה, בכ"י סימן נקודתיים רק בסופי פסוקי הטעם העליון בלבד, ובסופי פסוקי התחתון לא סימן נקודתיים כלל, ובתיבת עבדים סימן נקודתיים (ואף שגם בתיבת לְשֹׁנָי מסומן נקודתיים, נראה שהנקודתיים מאד דחוקות בין האותיות, וזו הוספה מאוחרת).

^{מט} כן הוא בכתב יד טורונטו פרידברג 9-005 (כתב יד מזרחי קדום שהובא ממצרים, נכתב לפני כאלף שנה). וכן העיד הרב דוד יצחקי בספר לוח ארש מהדורת אוצרנו (עמ' תקל"ח הערה 11).

^נ הקפדה על סדר ההטעמה ניכרת בכתבי היד: לניגד B 19a, ששון 507, ששון 1053, לונדון 4445, ניו יורק אוסף לוצקי A44, ירושלים 4-790, קמברידג' 652, פריס 13, פריס 50.

ובכתב יד לניגד אנו אף מוצאים שהסופר מחק ותיקן בשביל סדר ההטעמה, שבתחילה כתב תַּרְצַח, ולאחמ"כ תיקן את הסדר, ומחק את הספח וסימנו לפני הסו"פ - תַּרְצַח.

וכבר הזכיר הדבר רמ"ע מפאנו וכתב שהסופרים הטובים דקדקו בסדר הניקוד וההטעמה, והקדימו את הטעם התחתון לעליון משום שקריאת הפסוקים עיקר. וכן במשאת בנימין הזכיר שהסופרים הקפידו על סדר ההטעמה.

^{נא} היינו כששני הטעמים למעלה או כששניהם למטה, כגון: מִבֵּית, מִמָּעַל, ולא כגון: אָנֹכִי, אֶחָדִים, שאחד למעלה ואחד למטה, או כגון: וַאֲמַתָּה, שהטעם פשוט מקומו בסוף התיבה ממש, ולכן יוקדם הגרש אף שהוא שייך לטעם העליון, משום שאינם נחשבים כבאותו מקום.

ואלו הן התיבות שההטעמה או הניקוד באים על אותו מקום (בפרשת יתרו): מִבֵּית עֲבָדִים לֹא יִהְיֶה פָנָי לָךְ תְּמוּנָה אֲשֶׁר מִמָּעַל מִתַּחַת בְּיָמִים מִתַּחַת לְשֹׁנָי וְעֵשָׂה שֶׁשֶׁת וְעֵשֶׂת הַשְּׂבִיעִי שֶׁבֶת לֹא מִלֵּאָה וּבִנְךָ וּבְהֶמְתָּךְ אֲשֶׁר לֹא תַרְצַח לֹא תִנְאַף לֹא. אמנם, יש כתבי יד שמשתמשים לעיתים באותו סימן למרכא ומתג וכדומה מחמת דמיונם.

^{נב} וכן בתיבת תַּנְאָף הסדר כך, כיון שהאתנחתא שייך לטעם התחתון, והסו"פ לעליון, אך בתיבת לְשֹׁנָי הסדר הפוך, כיון שהאתנחתא שייך לטעם העליון, והסו"פ לתחתון.

ויש להעיר, שאע"פ שבכתבי היד הטובים ניכר שהקפידו על סדר ההטעמה, אין בזה הקפדה במאת האחוזים, ולפעמים נטה מזה הסופר, אלא שתמיד גם אם יש ספר שהסדר בו לא נכון, הוא מיעוט, ובשאר ספרים הסדר נכון, וכנראה נטו מזה לפעמים בשביל למנוע שיבושים (כגון תְּמוּנָה במקום תְּמוּנָה וכן מִמָּעַל במקום מִמָּעַל, כנראה בשביל למנוע טעות שהוא זקף גדול, וכן לֹא במקום לֹא, כנראה משום שהיו סופרים שבמתג לא הקפידו על הסדר). ועכ"פ, בכל כתבי היד שהקפידו על הסדר אנו מוצאים שבתיבת עֲבָדִים הסדר הוא אתנחתא ואח"כ סו"פ.

^{נב} מנינים אלו הם מבעלי המסורה, שמסרו בסוף כל פרשה על מנין הפסוקים שיש בפרשה, כמו כן הוזכרו מנינים אלו בראשונים העוסקים במלאכת

בפרשת יתרו על ע"ב פסוקים, ובפרשת ואתחנן על קי"ט פסוקים, ואילו לפי מספרי הפסוקים שנמסרו בסוף כל ספר יש בחומש שמות ודברים שני פסוקים יותר מאשר ע"פ מנין הפרשיות¹², וזה משום שמנין הפרשיות הוא ע"פ הטעם העליון, ומנין הספרים הוא ע"פ הטעם התחתון¹³. ואם בטעם העליון נחבר את דברות אֲנִי וְלֹא יִהְיֶה לָךְ לפסוק אחד, ובטעם התחתון נחשיב את פסוק לֹא יִהְיֶה לָךְ כפסוק בפני עצמו, יהיה בטעם העליון רק ע"א פסוקים ביתרו¹⁴ וקי"ח פסוקים בואתחנן. וכן במניני הספרים יצא שבספר שמות יהיה 1210 פסוקים בעוד שנמסר על 1209, ובספר דברים יהיה 956 פסוקים, בעוד שנמסר על 955. אך אם בטעם העליון פסוק אֲנִי הוא פסוק בפני עצמו, ובתחתון אֲנִי וְלֹא יִהְיֶה לָךְ הם פסוק אחד, יתאימו כל מניני הפסוקים.

ראשי פסוקי התחתון: ישנם כתבי יד שמצויין בגליונם בראשי הפסוקים איזה משני הטעמים שייד למערכת הטעם התחתון¹⁵, ועל פסוק אֲנִי נמסר שהפשטא שייד לטעם התחתון¹⁶, וממילא מוכרח שתיבת עֲבָדִים מוטעמת בטעם התחתון באתנחתא, ולא

המסורה, כגון המאירי בספרו קרית ספר, וכן בספר החילופים, ובמחברת התיג'אן.

¹² מניני פסוקי הפרשיות שנמסרו בחומש שמות הם כדלהלן: שמות - קכ"ד, וארא - קכ"א, בא - ק"ו, בשלח - קי"ו, יתרו - ע"ב, משפטים - קי"ח, תרומה - צ"ו, תצוה - ק"א, תשא - קל"ט, ויקהל - קכ"ב, פקודי - צ"ב. אם נמנה את הכל יחד נקבל 1207 פסוקים. בעוד שבמסורה המוסרת על מנין הספר נמסר על 1209 פסוקים.

מניני פסוקי הפרשיות שנמסרו בחומש דברים הם כדלהלן: דברים - ק"ה, ואתחנן - קי"ט, עקב - קי"א, ראה - קכ"ו, שופטים - צ"ז, תצא - ק"י, תבוא - קכ"ב, נצבים וילך - ע', האזינו - נ"ב, ברכה - מ"א. אם נמנה את הכל יחד נקבל 953 פסוקים. בעוד שבמסורה המוסרת על מנין הספר נמסר על 955 פסוקים.

ויש להעיר, שבפרשת בא ובפרשת ואתחנן נמסר במקראות גדולות ויניציאה רפ"ה על מנין מוטעה, בא - ק"ה, ואתחנן - קי"ח, ובעקבותיו מודפס כן ברוב הדפוסים. אך מנין זה הוא משובש, שלפי הפסוקים שבידינו יש בפרשת בא קי"ו פסוקים ובפרשת ואתחנן קי"ט פסוקים, וכן נמסר בכתבי היד: לניגד B 19a, ששון 507 (בפר' ואתחנן, אך בפר' בא יש שם טעות מוכחת, שמוסר על קכ"ט פסוקים), ששון 1053, ניו יורק אוסף לוצקי A44, קמברידג' 652, וכן כתב המאירי (קרית ספר ח"ב), וכן כתב בספר החילופים (מישאל), וכן כתב במחברת התיג'אן. ועיין לעיל הערה ל"ט שיש ששגו במנין הפסוקים בעקבות השיבוש במקראות גדולות.

¹³ ונראה שהטעם לזה משום שבבבל סיימו בכל שנה את התורה, כמנהגנו היום, ולכן חילקו את התורה לפרשיות, ומסרו על מניני הפרשיות, ואת מניני הספרים לא הוצרכו למסור, שזה עולה לבד ע"פ מנין הפרשיות. אך בא"י היו מסיימים את התורה רק אחת לג' שנים (כדאיתא במגילה כ"ט ע"ב), וחלוקת הפרשיות לא היתה קיימת אצלם, ולכן לא מנו את פסוקי הפרשיות אלא את פסוקי הספרים. ולכן, מנין הספרים הוא מנין בני א"י, והוא אכן תואם את הטעם התחתון שהוא מנהג מערבא, ואילו מנין הפרשיות הוא מנין בני בבל, והוא אכן תואם את הטעם העליון שהוא מנהג מדינחא.

¹⁴ ובחומש העמק דבר ניסו ליישב זאת בתירוץ דחוק שמנין ע"ב הוא ע"פ הטעם העליון, אלא שלא תחמוד נחשב כב' פסוקים משום הפסק הפרשה שבאמצעו. וחוזק ממה שהוא טעם זר מאד, כי מה ענין הפסק הפרשה לענין מנין הפסוקים, הנה הוא גם נסתר ממקומות אחרים, שאם כן גם בפסוק וַיְהִי אַחֲרֵי הַמִּגְדָּה (במדבר כ"ו א'), ובפסוק וַיַּעֲבֹד מֵאֵת אֲחֵינוּ (דברים ב' ח'), היה צריך להוסיף במנין הפסוקים, שהרי יש בהם הפסק פרשה באמצע פסוק (ובסוף ספר הכתב והקבלה דחה ג"כ אפשרות זו שמנין הפסוקים הוא משום הפסק פרשה שבאמצע הפסוק).

¹⁵ הטעם התחתון נקרא בכתבי היד "טעמא קדמא" (וגם בהקפדה על סדר ההטעמה, הטעם התחתון הוקדם לעליון). בכ"י ששון 507, נמסר בצידי הפסוקים כך: אֲנִי טעמא קדמא, לֹא-תַעֲשֶׂה לָךְ טעמא קדמא, לֹא-תַשְׁתַּחֲוֶה טעמא קדמא, וְעָשָׂה טעמא קדמא, זָכוֹר טעמא קדמא, שֵׁשֶׁת טעמא קדמא,

בסוף פסוקי"ט.

לֹא יִהְיֶה לָךְ אינו ראש פסוק: בכתב יד מדוייק המוסר בראשי הפסוקים של הטעם התחתון, איזהו הטעם השייך לתחתון, מוסר כן בכל ראשי פסוקי הטעם התחתון שיש בהם הטעמה כפולה, אך על לֹא יִהְיֶה לָךְ לא מוסר כלום, ומוכח שאינו ראש פסוק בטעם התחתון¹⁷.

יא. הנראה בהשתלשלות שינוי נוסח הספרים:

בספרים הקדומים היו אך ורק מערכת של אתנחתא ומערכת של סוף פסוק, באופן זה: אֲנִי וְלֹא יִהְיֶה לָךְ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבֵּית עֲבָדִים לֹא-יִהְיֶה לָךְ אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל-פְּנֵי, והחילוק היה שבטעם העליון הסו"פ בתיבת עֲבָדִים, באופן זה: אֲנִי וְלֹא יִהְיֶה לָךְ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבֵּית עֲבָדִים: ובטעם התחתון הסו"פ בתיבת פְּנֵי, באופן זה: אֲנִי וְלֹא יִהְיֶה לָךְ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבֵּית עֲבָדִים לֹא-יִהְיֶה לָךְ אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל-פְּנֵי:

לאחר מכן לא הובן לשם מה הונחו בפסוק זה טעמים שונים

ויו"ט טעמא קדמא. וגם בואתחנן מוסר באופן זה (אלא ששם מוסר שְׁמוֹר במקום זָכוֹר, וכן מוסיף פסוק וְזָכוֹרָה).

כמו"כ ישנם עוד כתבי יד שמוסרים על חלק מהפסוקים מה הוא טעמא קדמא, אך לא בכל הפסוקים כמו בכ"י ששון הנ"ל (וכנראה שכל סופר ציין לפי מה שנראה בעיניו שעלולים לטעות בו), בכ"י לניגד פירקוביץ EVR 1 c II נמסר טעמא קדמא לצד הפסוק אֲנִי בלבד (בספר דברים, חסר בשמות). בכ"י וטיקן 448 נמסר טעמא קדמא לצדי הפסוקים: אֲנִי, לֹא יִהְיֶה לָךְ, זָכוֹר, שֵׁשֶׁת יָמִים, וְיוֹם הַשַּׁבָּת, לֹא תִרְצָח, ובדברים נמסר לצד הפסוק אֲנִי בלבד. בכ"י פריס 25 ופריס 13 נמסר טעמא קדמא לצדי הפסוקים: לֹא תַעֲשֶׂה לָךְ, לֹא תַשְׁתַּחֲוֶה לָהֶם, זָכוֹר, וְיוֹם הַשַּׁבָּת. בכ"י ניו יורק אוסף לוצקי A44 נמסר טעמא קדמא לצדי הפסוקים: לֹא תַשְׁתַּחֲוֶה לָהֶם, זָכוֹר, וְיוֹם הַשַּׁבָּת. ובכ"י פריס 36 נמסר טעמא קדמא לצדי הפסוקים: אֲנִי, לֹא יִהְיֶה לָךְ, זָכוֹר, לֹא תִרְצָח (בכ"י פריס 25, פריס 13, ניו יורק אוסף לוצקי A44, פריס 36, נמסר בשמות בלבד).

¹⁷ אלו הם כתבי היד המוסרים על פסוק אנכי שהוא מוטעם בפשטא בטעם התחתון: ששון 507 (בשמות ובדברים), וטיקן 448 (בשמות ובדברים), לניגד פירקוביץ EVR 1 c II (בדברים, חסר בשמות), פריס 36 (בשמות בלבד). ועיין בפירוט בהערה לעיל.

¹⁸ שהרי הפסוק מוטעם: אֲנִי וְלֹא יִהְיֶה לָךְ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבֵּית עֲבָדִים. ואם תיבת אֲנִי מוטעמת בפשטא בטעם התחתון, מוכרח שאחריו יבוא מונח זקף ולא מונח אתנחתא שאינו בא אחר פשטא, ואם כך, האתנחתא שייכת לטעם העליון, וממילא גם הסוף פסוק שייד לעליון, שהרי לא יתכן שהוא מוטעם באתנחתא גם בתיבת אֲ-לֹהִים וגם בתיבת עֲבָדִים.

¹⁹ כ"ה בכ"י ששון 507, עיין לעיל הערה נ"ז. אמנם, יש לציין, שאע"פ שעל כל פסוקי התחתון שיש בהם הטעמה כפולה, מוסר איזה מהם שייד לתחתון, גם בשמות וגם בדברים, על הפסוק לא תרצח לא מוסר כלום, לא בשמות ולא בדברים, וכנראה הוא לרוב פשיטותו, משום שבטעם התחתון שהוא ע"פ חלוקת הפסוקים הרגילה לא יתכן פסוק עם שתי תיבות בלבד (כמובא לעיל הערה ט"ו).

²⁰ זהו הנוסח המופיע בכתבי היד הקדומים שנכתבו לפני כאלף שנה: כתב יד לניגד B 19a שנכתב בשנת ד' אלפים תשס"ט (1009). כתב יד ששון 507, כתב יד ששון 1053, כתב יד לונדון 4445, שנכתבו במאה העשירית למנינים, לפני למעלה מאלף שנה (ואין אנו מוצאים בכתבי היד העתיקים את שאר הנוסחאות, דבר המעיד שנוסחאות אלו אינן נוסחאות קדומות, אלא נוסחאות שנוצרו במשך השנים).

כמו כן, כן הכריע האור תורה שמחק את גרסת הרביע וקיים רק את האתנחתא וסו"פ, כנראה ע"פ רוב הנוסחאות שהיו לפניו, וכתב האור תורה בהקדמתו שהגהותיו נעשו ע"פ עשרה כתבי יד או יותר, וחלקם בני חמש מאות או שש מאות שנה לפניו (והדפיס ספרו לפני כארבע מאות שנה (בשנת שע"ח), וא"כ כתבי היד בני תשע מאות או אלף שנה).

בטעם התחתון, אחר שגם הוא ראוי להיות בפסוק בפני עצמו כמו בטעם העליון, ומחמת כן הטעימו את הסו"פ שבתית עבדים גם בטעם התחתון³⁰.

מכיון שגם בטעם העליון וגם בטעם התחתון הטעימו את תיבת עבדים בסו"פ, מערכת האתנחתא נעשתה מיותרת, ומכיון שכן, הפכו הקוראים את היוצרות, והטעימו בטעם העליון את תיבת עבדים באתנחתא, וחברו את דיבור אנכי עם דיבור לא יהיה לך, באופן זה: אנכי יי א-להיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מביית עבדים לא יהיה לך אלהים אחרים על-פני וגו'. ואילו בטעם התחתון קראו אותו כפסוק בפני עצמו, באופן זה: אנכי יי א-להיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מביית עבדים³¹.

מכיון שבקריאה באופן זה יש בטעם העליון שתי אתנחתות בפסוק אחד, וזה לא יתכן, הגיהו הסופרים את הספרים, ומחקו את האתנחתא שבתית עבדים בטעם העליון, והטעימוהו ברביע, ומכיון שלא יתכן להטעים רביע אחרי מרכא טפחא,

³⁰ ויש סופרים שתיעדו את מנהג הקריאה שלא חילק בין הטעם העליון לתחתון בפסוק ראשון, ומשום כך אנו מוצאים ספרים שיש בהם רק טעם אחד בלבד בפסוק הראשון, כמו בכתב יד פריס 19, וכן העיד ר"ה ש"ה בחומש ישן שתחת ידו ובחומש סונצינו רמ"ח.

וכן מהר"י חביב, רמ"ע מפאנו, שו"ת הלכות קטנות (סי' ע'), ושו"ת בני יהודה (ח"ב סי' כ"ו), נקטו ע"פ הספרים שהיו לפניו, שבפסוק הראשון אין הטעמה כפולה.

וכן מדברי החזקוני ניתן לדייק שהיו לפניו גם ספרים שהטעימו טעם אחד בלבד בפסוק ראשון, שהרי כתב שבדברות לא יהיה זכור יש בהם נגינות גדולות וקטנות אך לא פירט את מערכות הטעמים, ואילו בדיבור הראשון פירט את טעמי הנגינות הגדולות אחד לאחד, וכתב: כיצד, בתיבת אנכי פשטא, ובתיבת א-להיך זקף קטן, ובתיבת הוצאתיך תלישא, ובתיבת מארץ מצרים קדמא ואזלא, ובתיבת עבדים רביעי. ע"כ. וכנראה עשה כן משום שבשאר הדברות היו הטעמים בכל הספרים ולא הוצרך לפרט, אך בדיבור הראשון לא היו הטעמים בכל הספרים ולכן פירטן (אמנם, יתכן שבחלק מספריו היו הטעמים אתנחתא וסו"פ, ובא לומר שהעיקר ברביע וסו"פ).

וכן המשאת בנימין, שנקט שיש טעמים כפולים גם בפסוק ראשון, עכ"ז הוזכר שיש ספרים שמטעימים בפסוק ראשון רק טעם אחד.

ואף רמ"ע שנקט שבפסוק ראשון יש רק הטעמה אחת, היו לפניו ספרים המטעימים בהטעמה כפולה גם בפסוק ראשון, אלא שלא קיבלם, שהרי כתב: והנה אנכי לא תשא כבד לא תחמוד ד' דברות הם שכל דיבור מהם שלם בפסוק א' וראוי שלא ימצא בהם כפל הטעמים כלל, וכן תראה בכל אלה, זולתי בדיבור אנכי שנמצאו בו בספרים טעמים כפולים, עכ"ל. כלומר שהיו לפניו גם ספרים שהטעימו טעמים כפולים בדיבור הראשון.

כמו כן ישנם כתבי יד שבהם מופיעה חלוקת טעמים זו: אנכי יי א-להיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מביית עבדים (כן הוא בכתבי היד: וטיקן 448, מדרד 1, מדרד 2, פריס 11, פריס 36, פריס 43, פריס 45, ובדפוס ליסבון רנ"א ואתחנן). דהיינו שהטעמים הכפולים מופיעים רק בג' התיבות הראשונות, שמערכת אחת מטעימה אנכי יי א-להיך באתנחתא, ומערכת שניה מטעימה אנכי יי א-להיך בזקף, אך לשתייהן הסו"פ הוא בתיבת עבדים. ולחלוקה זו אין שום טעם, שהרי כל שינויי הטעמים נובעים אך ורק מחלוקה שונה של הפסוקים, ואם הפסוק מסתיים באותו מקום, אין שום טעם לשינוי בהטעמה. ונראה שזו התפתחות נוספת של השיבוש, שאחר שבשתי המערכות הטעימו את תיבת עבדים בסוף פסוק, וראו הסופרים שיש בספרים ב' מערכות טעמים גם בפסוק הראשון, הוצרכו לחלק באופן זה שבמערכת אחת מוטעם באתנחתא, ובמערכת אחת מוטעם בזקף.

ולפ"ז ניתן להבין ג"כ את ההטעמה המוזרה הזו: אנכי יי א-להיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מביית עבדים (דפוס ליסבון רנ"א, יתרו), שהסופר ראה צורך לשנות את מיקום ההפסק הגדול שבפסוק, שאם לא כן לא יובן כלל מדוע יש חילוק בין הטעם העליון והתחתון אם תיבת א-להיך מוטעמת בזקף או באתנחתא, אך לפי תיקון זה החילוק בין המערכות הוא היכן מקום ההפסק הגדול, למערכת אחת הוא בתיבת א-להיך, ולמערכת שניה הוא בתיבת הוצאתיך.

³¹ ונראה שבזמנו של בעל הטורים כבר היתה נפוצה טעות זו שחילקו בטעם התחתון את הפסוק הראשון לשני פסוקים, שכתב: זכור. זה הפסוק שביעי

הוסיפו טעמים כפולים גם על תיבות אשר הוצאתיך מארץ מצרים, כדי להטעים את הרביע כהוגן, באופן זה: אנכי יי א-להיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מביית עבדים. שבטעם העליון החלוקה היא כך: אנכי יי א-להיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מביית עבדים לא יהיה לך אלהים אחרים על-פני וגו'. ובטעם התחתון החלוקה כך: אנכי יי א-להיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מביית עבדים: לא יהיה לך אלהים אחרים על-פני: אך גם תיקון זה לא פתר את כל הקושיות³² המוכיחות שהטעמה זו אינה מקורית, אלא היא תוצאה של שינויים ותיקונים³³.

למעשה, הטעמה זו נתקבלה באופן מובהק, עד שכיום זהו הנוסח הנפוץ ביותר בקרב הקוראים ובמרבית הדפוסים³⁴, אע"פ שהקושיות עליו חזקות מאד, וההוכחות מעידות שאינו הנוסח המקורי. ונראה פשוט שראוי ונכון לשוב לנוסח המקורי שיצא מידי בעלי המסורה, ולא לקרוא בהטעמה זו שאינה ההטעמה המקורית³⁵.

ומתחיל ב'ז' וכו' וה' תיבות בפסוק זכור וכו'. עכ"ל. ובאמת הוא פסוק שישי מתחילת הדברות, ורק אם נחלק את הפסוק הראשון לשני פסוקים הוא יהיה פסוק שביעי.

אך אינו מוכרח, ויתכן שכוונת בעל הטורים למנות מהפסוק וירד משה אל העם וגו', ששם מתחיל תיאור הירידה לשם אמירת הדברות, ולכן הוא פסוק שביעי, ומשום כך יש דפוסים שהעירו על דברי בעל הטורים שכתב שהוא פסוק שביעי (כן הוא בכמה חומשים, כגון מהדורת נטר, שנדפס ווין תרי"ט, לע"ע לא נתברר לנו מי הוא המעיר הראשון), וכתבו: כך היה במסורתו, והיינו שהבינו בפשיטות שכוונת בעל הטורים לחשב מפסוק וירד משה, וכיון שהם חילקו את הפסוק הראשון לשני פסוקים, ממילא הוא פסוק שמיני, ולכן העירו כן.

³² המובאות לעיל פרק ח'.

³³ ויש להעיר, שאע"פ שהחזקוני נקט, ע"פ הספרים שהיו לפניו, שתיבת עבדים מוטעמת ברביע (שבזמנו כבר מוטעם כן בחלק מהספרים, וכמו שמוכח מכמה כתבי יד הסמוכים לימנו שכבר מצויה בהם הטעמה זו), מ"מ לענין חלוקת הפסוקים נראה מדבריו שחילק אותם כהוגן שבטעם העליון הפסוק הראשון מסתיים בתיבת עבדים, ובטעם התחתון בתיבת פני.

שהלא כתב בראש דבריו שבשבעות "קורין כל דברת לא יהיה לך וכל דברת זכור בנגינות הגדולות לעשות כל אחת מהן פסוק אחד", ונראה מדבריו שבטעם העליון הפסוק מתחיל מלא יהיה לך, ולא מאנכי, שהרי כתב שקוראים כל דברת לא יהיה בנגינה גדולה, ולא כתב כל דברות אנכי ולא יהיה, ואף מוכרח שחילק כך, שהלא בזמנו עדיין תירגמו בשבעות, כמו שכתב בדבריו, והלא בקריאה עם תרגום חלוקת הפסוקים בכל המחזוריים היא פסוק לכל דיבור, כמבואר לעיל (בראש פרק י').

ואילו בסוף דבריו נראה שקרא את שני הדברות כפסוק אחד, שכתב שם "גם בדברות אנכי ולא יהיה לך יש נגינה גדולה לעשותן שתיהן פסוק אחד לזכור שבדבור אחד נאמר, כיצד וכו'", ולכאורה דבריו קשים מראשם לסופם (וכבר הקשה כן ר"ה, ותיירץ שהם טעמים לזכרון בעלמא ולא לקריאה כלל, ותירוצו דחוק מאד), ונראה שכוונת החזקוני בסוף דבריו אינה לחיבור הדברות בטעם העליון, אלא לחיבור הדברות בטעם התחתון, והיינו שהפסוק הראשון מסתיים בתיבת פני, וממילא הדיבור הראשון ותחילת הדיבור השני מחוברים בפסוק אחד, וקרא לזה נגינה גדולה ע"פ דרכו שאין זה שם כולל למערכת העליון או התחתון, אלא בכל מערכת יש פסוקים בנגינות גדולות ויש פסוקים בנגינות קטנות (עיין לעיל הערה כ"ב), וממילא מוכח מדבריו שחילק את הפסוקים כהוגן.

³⁴ גם בשו"ע הרב ובבה"ל (סימן תצ"ד), כשבאו לפרט את טעמי העליון והתחתון, פירטו זאת ע"פ הדפוסים שהיו בזמנם שמופיע בהם נוסח זה.

³⁵ כל מומחי המסורה כיום, מסכימים לדעה זו שיש להטעים בטעם העליון את תיבת עבדים בסוף פסוק, ובטעם התחתון באתנחתא.

כן כתב הרב מרדכי ברויא"ל (דפוסו "כתר ארס צובה והנוסח המקובל של המקרא" עמ' 67-56, וכן הבסיס בתנ"כים שיצאו לאור על ידו).

וכן כתב הרב דוד יצחקי (במאמרו "אור חדש על טעמי עשרת הדברות", הודפס בסוף ספר לוח ארש להיעב"ץ מהדורת אוצרנו).

יב. הצגת עשרת הדברות בשלמותן בחלוקתן הנכונה:

עשרת הדברות שבפרשת יתרו בטעם עליון: אנכי יי א-להיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים: לא יהיה לך אלהים אחרים על-פני לא תעשה לך פסל וכל-תמונה אשר בשמים ומעל ואשר בארץ מתחת ואשר במים וכל-תחתונה לא תשתחוה להם ולא תעבדם כי אנכי יי א-להיך א-ל קנא פקד עון אבות על-בנים ועל-שלישים ועל-רבעים לשנאי ועשה חסד לאלפים לאהבי ולשמרי מצותי: לא תשא את-שם יי א-להיך לשוא כי לא ינקל יי את אשר-ישא את-שמו לשוא: וזכור את-יום השבת לקדשו ששת ימים תעבד ועשית כל-מלאכתך ויום השביעי שבת לי יי א-להיך לא תעשה כל-מלאכה אתה ובנך ובתך עבדך ועמך ובהמתך וגרך אשר בשעריך כי ששת-ימים עשה יי את-השמים ואת-הארץ ואת-הים ואת-כל-אשר-בם וינח ביום השביעי על-כֹּן ברך יי את-יום השבת ויקדשהו: כבוד את-אביך ואת-אמך למען יארכו ימך על האדמה אשר-יי א-להיך נתן לך: לא תרצח: לא תנאף: לא תגנב: לא-תענה ברעך עד שקר: לא תחמד בית רעך לא-תחמד אשת רעך ועבדו ואמתו ושורו וחמרו וכל אשר לרעך:

עשרת הדברות שבפרשת יתרו בטעם תחתון: אנכי יי א-להיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים לא-יהיה לך אלהים אחרים על-פני: לא-תעשה לך פסל וכל-תמונה אשר בשמים ומעל ואשר בארץ מתחת ואשר במים מתחת ואשר בל-תחתונה להם ולא תעבדם כי אנכי יי א-להיך א-ל קנא פקד עון אבות על-בנים ועל-שלישים ועל-רבעים לשנאי ועשה חסד לאלפים לאהבי ולשמרי מצותי: לא תשא את-שם יי א-להיך לשוא כי לא ינקל יי את אשר-ישא את-שמו לשוא: וזכור את-יום השבת לקדשו ששת ימים תעבד ועשית כל-מלאכתך ויום השביעי שבת לי יי א-להיך לא-תעשה כל-מלאכה אתה ובנך ובתך עבדך ועמך ובהמתך וגרך אשר בשעריך כי ששת-ימים עשה יי את-השמים ואת-הארץ ואת-הים ואת-כל-אשר-בם וינח ביום השביעי על-כֹּן ברך יי את-יום השבת ויקדשהו: כבוד את-אביך ואת-אמך למען יארכו ימך על האדמה אשר-יי א-להיך נתן לך: לא תרצח: לא תנאף: לא תגנב: לא-תענה ברעך עד שקר: לא תחמד בית רעך לא-תחמד אשת רעך ועבדו ואמתו ושורו וחמרו וכל אשר לרעך:

עשרת הדברות שבפרשת ואתחנן בטעם עליון: אנכי יי א-להיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים: לא יהיה לך אלהים אחרים על-פני לא תעשה לך פסל וכל-תמונה אשר בשמים ומעל ואשר בארץ מתחת ואשר במים מתחת ואשר בל-תחתונה להם ולא תעבדם כי אנכי יי א-להיך א-ל קנא פקד עון אבות על-בנים ועל-שלישים ועל-רבעים לשנאי ועשה חסד לאלפים לאהבי ולשמרי מצותי: לא תשא את-שם יי א-להיך לשוא כי לא ינקל יי את אשר-ישא את-שמו לשוא: וזכור את-יום השבת לקדשו ששת ימים תעבד ועשית כל-מלאכתך ויום השביעי שבת לי יי א-להיך לא-תעשה כל-מלאכה אתה ובנך ובתך עבדך ועמך ובהמתך וגרך אשר בשעריך כי ששת-ימים עשה יי את-השמים ואת-הארץ ואת-הים ואת-כל-אשר-בם וינח ביום השביעי על-כֹּן ברך יי את-יום השבת ויקדשהו: כבוד את-אביך ואת-אמך למען יארכו ימך על האדמה אשר-יי א-להיך נתן לך: לא תרצח: לא תנאף: לא תגנב: לא-תענה ברעך עד שקר: לא תחמד בית רעך לא-תחמד אשת רעך ועבדו ואמתו ושורו וחמרו וכל אשר לרעך:

כל-מלאכה אתה ובנך ובתך ועבדך ועמך ושורך וחמריך וכל-בהמתך וגרך אשר בשעריך למען ינוח עבדך ואמתך כמוך וזכרת כי-עבד היית בארץ מצרים ויצאך יי א-להיך משם ביד חזקה ובזרע נטויה על-כֹּן צוה יי א-להיך לעשות את-יום השבת: כבוד את-אביך ואת-אמך באשר צוה יי א-להיך למען יארכו ימך ולמען ייטב לך על האדמה אשר-יי א-להיך נתן לך: לא תרצח: לא תנאף: לא תגנב: ולא-תענה ברעך עד שקר: לא תחמד אשת רעך ולא תחמד בית רעך עד שקר: לא תחמד אשת רעך ולא תחמד אשת רעך ועבדו ואמתו ושורו וחמרו וכל אשר לרעך:

עשרת הדברות שבפרשת ואתחנן בטעם תחתון: אנכי יי א-להיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים לא-יהיה לך אלהים אחרים על-פני: לא-תעשה לך פסל וכל-תמונה אשר בשמים ומעל ואשר בארץ מתחת ואשר במים מתחת ואשר בל-תחתונה להם ולא תעבדם כי אנכי יי א-להיך א-ל קנא פקד עון אבות על-בנים ועל-שלישים ועל-רבעים לשנאי ועשה חסד לאלפים לאהבי ולשמרי מצותי: לא תשא את-שם יי א-להיך לשוא כי לא ינקל יי את אשר-ישא את-שמו לשוא: וזכור את-יום השבת לקדשו ששת ימים תעבד ועשית כל-מלאכתך ויום השביעי שבת לי יי א-להיך לא-תעשה כל-מלאכה אתה ובנך ובתך עבדך ועמך ושורך וחמריך וכל-בהמתך וגרך אשר בשעריך למען ינוח עבדך ואמתך כמוך: וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים ויצאך יי א-להיך משם ביד חזקה ובזרע נטויה על-כֹּן צוה יי א-להיך לעשות את-יום השבת: כבוד את-אביך ואת-אמך באשר צוה יי א-להיך למען יארכו ימך ולמען ייטב לך על האדמה אשר-יי א-להיך נתן לך: לא תרצח: לא תנאף: לא תגנב: ולא-תענה ברעך עד שקר: לא תחמד אשת רעך ולא תחמד בית רעך עד שקר: לא תחמד אשת רעך ולא תחמד אשת רעך ועבדו ואמתו ושורו וחמרו וכל אשר לרעך:

נודה בזאת לכותבי המאמרים הנ"ל שנעזרנו רבות בדבריהם, וכן לספריות השונות שנעזרנו בספריהם, ולשאר המסייעים המגיהים והמתקנים שסייעו לכתובת מאמר זה בעצה ותושיה.

סח ברוב הספרים הצד"י מנוקדת בפתח בטעם התחתון, אך בכתבי היד הטברנים המובהקים הצד"י בקמץ גם בטעם התחתון, והוא קמץ בטפחא.

וכן כתב הרב יעקב לויפר (בשלושת מאמריו "טעם עליון וטעם תחתון", פורסמו ב"המודיע" בתאריכים ה' בסיון, כ"ב בסיון, כ"ט בסיון תשס"ז).
וכן כתב הרב אליהו לזין (בגליון "היבטים לשוניים בפרשת יתרו", ובגליון "היבטים לשוניים בפרשת ואתחנן").
וכן כתב יוסף עופר (במאמרו "הטעם העליון והטעם התחתון בעשרת הדיברות" דף שבוועי בהוצאת אונ' בר אילן מס' 238).
וכן הדפיס אהרן דותן (בתנ"ך "עדי" שיצא לאור על ידו).